

Friezen en Vikingen
in het kustgebied
van de Lage Landen

WIJ
VIKINGEN

Dit boek is verschenen ter gelegenheid van de tentoonstelling
Wij Vikingen

Fries Museum, Leeuwarden
19 oktober 2019 – 15 maart 2020

WIJ VIKINGEN

Friezen en Vikingen in het kustgebied van de Lage Landen

Onder redactie van

Marlies Stoter

Diana Spiekhout

Will Brouwers
Nelleke IJssennagger-van der Pluijm
Egge Knol
Gilles de Langen
Sjoerd Looper
Martijn Manders
Hans Mol
Mans Schepers
Jelle Schokker
Diana Spiekhout
Kees Veelenturf
Peter Vos
Annemarieke Willemsen

Waanders Uitgevers, Zwolle
Fries Museum, Leeuwarden

5.

VE =

VOORWOORD

‘Daarna koos Magnus de vijfde keur en alle Friezen stemden met zijn keuze in, namelijk dat zij geen heer verder op heervaart wilden volgen dan oostwaarts tot de Wezer en westwaarts tot het Vlie, thuis met de vloed en uit met de eb, omdat zij dag en nacht de oever beschermen tegen de koning uit het noorden en de vloed van de wilde viking met de vijf wapens: met zwaard, met schild, met spade, met vork en met de punt van de speer.’

Vikingen en Friezen... Van oudsher worden zij voorgesteld als twee partijen die lijnrecht tegenover elkaar staan, zoals in deze Oudfriese wetstekst van de Magnuskeuren uit de dertiende eeuw. Drakenschepen aan de horizon betekenden inderdaad weinig goeds voor de bewoners van de langgerekte kustvlakte van de Lage Landen. Toch zijn Friezen en Vikingen als zeevaarders en handelaars nauw verbonden. Beide zijn bewoners van de Noordzeekusten met een gemene deler op het gebied van taal, geloof en cultuur. De scheidslijn tussen hen is bovendien minder strak dan vaak gedacht wordt omdat Friezen soms Vikingen worden, in dezelfde kampen gaan wonen en meevechten. Tussen de plunderingen door gaat het dagelijkse leven en werk in Frisia gewoon verder.

Het idee voor de tentoonstelling *Wij Vikingen* komt voort uit het wetenschappelijke onderzoek van voormalig conservator van het Fries Museum Nelleke IJssennagger, dat uitmondde in haar proefschrift *Central because Liminal. Frisia in a Viking Age North Sea World* (Rijksuniversiteit Groningen 2017). Nadat zij in 2018 conservator werd van de National Trust in Cornwall is de tentoonstelling verder uitgewerkt en verdiept door haar opvolger Diana Spiekhout. Dankzij een beurs van het Prins Bernhard Cultuurfonds kon ze daarin worden bijgestaan door junior conservator Sjoerd Looper. Particulieren en musea met toonaangevende

archeologische collecties, zowel in Nederland als in Denemarken, Ierland, Noorwegen, Zweden en het Verenigd Koninkrijk vertrouwden ons hun schatten uit de Vikingtijd toe. Onmisbaar en van groot belang voor de realisatie van deze tentoonstelling en publicatie is de financiële steun van onze sponsors. Wij zijn hen allen zeer dankbaar.

In deze rijk geïllustreerde publicatie komen bevlogen wetenschappers en conservatoren aan het woord uit diverse disciplines, die bestaande ideeën over de Vikingtijd in Frisia opfrissen en nuanceren. Bijzondere voorwerpen krijgen extra aandacht, en net als in de tentoonstelling zijn in dit boek verhalen te vinden over heiligen en helden.

Dit boek is niet het enige wat na *Wij Vikingen* overblijft. Het Fries Museum verwierf de bouwtekeningen van het kleine oorlogsschip Skuldelev V. De restanten van dit originele Vikingschip bevinden zich in het Vikingeskibs Museet in Roskilde, Denemarken. Studenten van de opleiding Maritieme Techniek van ROC Friese Poort bouwden op de opleidingswerf in Sneek een replica. Onder leiding van docent Richard Iliohan en scheepsbouwer Bein Brandsma hebben deze mbo-studenten ruim een jaar aan het schip gewerkt. Een complexe klus, want het vaartuig moest in delen worden vervaardigd om het museum in en uit te kunnen.

De vrees inboezemende drakenkop is ontworpen en uitgevoerd door houtsnijder Erno Korpershoek, en Sebastiaan Pelsmaeker van Arre Remaining History heeft op ambachtelijke wijze de karakteristieke ronde schilden gemaakt. Na de tentoonstelling worden de scheepsdelen opnieuw aan elkaar gezet, en zal er voor het eerst in eeuwen weer een Vikingschip door Friesland varen. Zo worden we allemaal weer een beetje Viking.

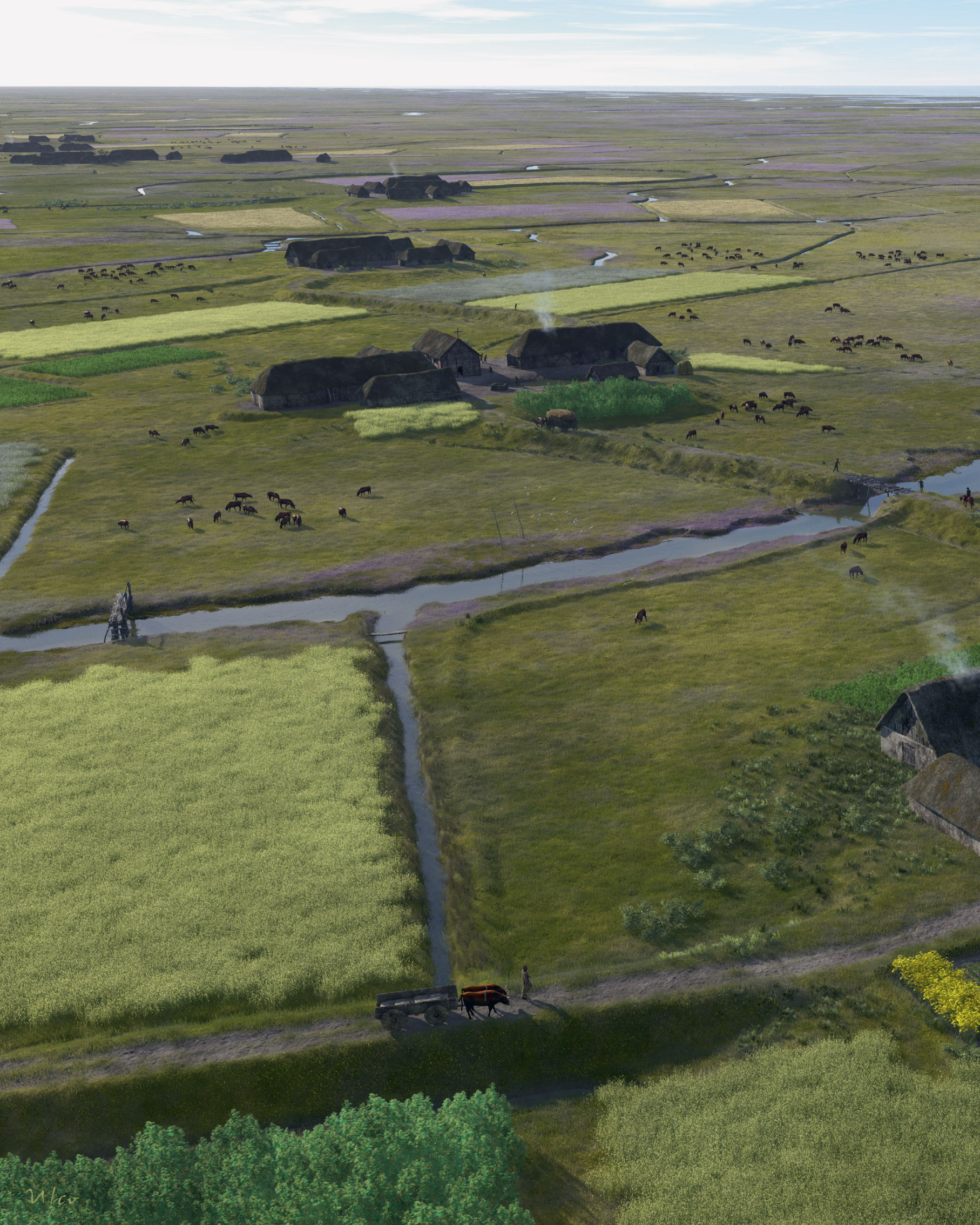
Kris Callens

Directeur Fries Museum

INHOUD

Het terpenlandschap in Vikingtijd		08
Rodulf		12
Friezen en Vikingen, een heidense bende?	Diana Spiekhout	14
Weermiddel tegen het kwaad	Kees Veelenturf	20
Noormannen en de Kerk in de Friese landen	Gilles de Langen, Hans Mol	22
Walfridus		42
Welvarend wonen op een kwelder	Mans Schepers, Peter Vos	44
Een verdwaalde koning	Kees Veelenturf	54
Dagwerk op de Friese kwelder	Egge Knol, Diana Spiekhout	56
Egil		74
Frisia op de horizon van de Vikingwereld	Nelleke IJssennagger-van der Pluijm	76
Deense decoratie in Maastricht	Kees Veelenturf	94
Vikingen en Friezen, varend volk	Will Brouwers, Martijn Manders	96
Jeroen		112
Vikingen in het bodemarchief van de Lage Landen	Diana Spiekhout, Jelle Schokker	114
Haithabukammen	Sjoerd Looper	134
Vikingen en Friezen in Dorestad	Annemarieke Willemsen	136
Catla uit Birka		150
Skol! Rijnlands glas in Frisia en Scandinavië	Sjoerd Looper	152
Noten		156
Medewerkers		161
Bibliografie		162
Bruikleengevers		166
Fotoverantwoording		167
Colofon		168

Wloo

Het terpenlandschap in Vikingtijd

Terpen

De terpen lagen in rijen op net iets hogere stukken, zogenaamde kwelderwallen. Door natuurlijke aangroei van de kwelder kwam land beschikbaar voor nieuwe terpen, aanvankelijk niet meer dan een enkel huis op een verhoging. In de loop der tijd groeiden de terpen uit tot dorpsterpen, maar erg hoog werden die zelden.

Op en rond de terp

In de directe omgeving van de terp gebeurde van alles. Graszoden en losse klei werden verzameld als bouw materiaal, waardoor laagtes en kleiputten ontstonden. Veel terpen zullen een simpel haventje hebben gehad. Ambachtelijke activiteiten zoals ijzerproductie en -bewerking, slachten en weven deden de terpbewoners niet meer alleen voor zichzelf maar steeds meer voor de markthandel. De activiteiten van mens en dier zorgden ervoor dat op delen van de terp de typische plantengroei ontstond die bij een boerendorp hoort, met distels en andere onkruiden.

Toen de Vikingen hun schepen oostelijk van het Vlie stuurden, kwamen ze terecht in een uitgestrekt kwelderlandschap, dooraderd met kreken en prielen en her en der kunstmatige woonheuvels. Maar hoe zag dat terpenlandschap langs de kust eruit in de achtste en negende eeuw?

De landschapsreconstructie is gemaakt door Ulco Glimmerveen, met input van wetenschappers Mans Schepers, Daniël Postma en Peter Vos. Stap voor stap is besproken, hoe de huidige kennis over de inrichting van dit natte kleigebied en zijn bewoners het beste gevisualiseerd kon worden. Een momentopname vanuit vogelvluchtperspectief.

Graslanden

Uitgestrekte soortenrijke graslanden domineerden de boomloze kwelder. Op de lagere stukken groeiden zoutplanten zoals zeekraal en lamsoor. Schapen graasden vaak lager op de kwelder dan koeien. Een deel van het grasland werd als hooiland gebruikt.

Water

Het kwelderlandschap in de Vikingtijd bestond uit een kustvlakte, die doorsneden werd door kreek. Bij extreem hoog water overstroomde het gehele gebied. Om droog te kunnen wonen bouwde men verhoogde heuvels, terpen of wierden. De terpbewoners lieten hun ontwateringssloten en greppels aansluiten op de kreek. Naast ontwatering zorgden deze sloten voor een indeling van het land. De grotere kreek waren bevaarbaar en gaven toegang tot handelsnetwerken in het gehele Noordzeegebied en ver daarbuiten. Delen van het landschap rond de terpen werden beschermd door zomerdijken, waarover men zich ook goed kon verplaatsen. Op de terp zorgde een grote gegraven kuil, een zogenaamde dobbe, voor zoet drinkwater voor het vee als de kwelder onder water stond. Voor de mensen was er een waterput.

Huizen en andere gebouwen

In de Vikingperiode leefden mens en vee veelal onder hetzelfde dak, in woonstalhuizen van twintig tot dertig meter lengte. Wie goed boerde, kon behalve met wanden van gestapelde graszoden een deel of zelfs de hele boerderij met dragende palen en vlechtwerk wanden bouwen. Palen waren een kostbaar goed en vaak vrij kort en krom, zoals hergebruikt scheepshout. Van oudsher bouwde men er vaak boogvormige dakconstructies mee. Schuren boden extra stal- en opslagruimte terwijl andere kleine bijgebouwen werden gebruikt voor ambachtswerk.

Akkers en tuinen

Naast veeveelt leefden de mensen van akkerbouw. Grote velden met vlas en gerst lagen op de kwelder. Dichter bij de terpen onderhield men tuintjes met koolsoorten en verfplanten zoals wede. Andere gewassen die verbouwd werden, waren hennep (voor touw), tuinbonen en emmertarwe.

RODULF

In juni leidde Rodulf, een zekere Noorman van koninklijke afkomst die al vaker Karels koninkrijk was binnengevallen om er te plunderen en brand te stichten, een vloot het graafschap van Albdag [Oostergo, Friesland] binnen, in het koninkrijk van koning Lodewijk. Hij stuurde boodschappers vooruit met de eis dat de inwoners van de regio hem schatting moesten betalen.

Toen zij antwoordden dat ze dat aan niemand verplicht waren, behalve aan koning Lodewijk en zijn zonen, en dat ze onder geen enkele voorwaarde zouden instemmen met zijn eisen, werd Rodulf woedend. In zijn trots zwoer hij dat nadat alle mannen waren gedood, hij de vrouwen en kinderen en alle roerende bezittingen zou laten wegvoeren, niet wetend van de wraak die hem vanuit de hemel zou achtervolgen.

Hij viel onmiddellijk hun landen binnen en begon oorlog tegen hen te voeren. Zij riepen echter de Heer aan die hen zo vaak had bewaard voor hun vijanden, en boden hun kwade vijand gewapende tegenstand. Er werd slag geleverd en Rodulf viel zelf als eerste, en achthonderd man met hem. De rest zocht, omdat ze hun schepen niet konden bereiken, toevlucht in een zeker gebouw.

De Friezen belegerden het gebouw en bespraken met elkaar wat er met hen gedaan moest worden. Verschillende mensen hadden al verschillende dingen gezegd, toen een Noorman die christen was geworden en lang onder deze Friezen had geleefd en de leider

was van hun aanval, de anderen als volgt toesprak: ‘O mijn goede medesoldaten, we hebben tot dusver genoeg gevochten, want het is niet dankzij onze kracht maar dankzij die van God dat wij met weinigen zo veel vijanden hebben overwonnen. Jullie weten ook dat wij absoluut uitgeput zijn en dat velen van ons ernstig gewond zijn. Degenen die hier binnen liggen, zijn wanhopig. Als we tegen hen gaan vechten, zullen we hen niet verslaan zonder bloedvergieten. Als ze sterker blijken te zijn – want de uitkomst van de strijd is onzeker – dan zullen ze ons misschien overheersen en veilig weggelaten, waarna ze nog steeds in staat zijn ons kwaad te doen. Het lijkt mij dan ook verstandiger dat we enkelen van hen gijzelnemen en een aantal van hen ongedeerd laten voor de schepen. Ondertussen houden we de gijzelaars vast tot ze ons alle schatten sturen die ze in hun schepen hebben. Ook zullen ze eerst de eed afleggen dat ze nooit zullen terugkeren naar het koninkrijk van koning Lodewijk.’

De anderen stemden met dit plan in en stonden, na enkelen te hebben gegijzeld, sommigen toe om naar de boten te vertrekken. Zij zonden een werkelijk immense schat terug en namen de gijzelaars in ontvangst, na eerst, zoals ik zei, de eed te hebben afgelegd dat ze nooit meer zouden terugkeren naar het koninkrijk van koning Lodewijk. Vervolgens vertrokken ze, met grote schaamte en verliezen en zonder hun leider, naar hun eigen land.

Friezen en Vikingen, een heidense bende?

ARTIKEL

De Utrechtse bisschop Radboud (circa 850-917) reisde af naar Frisia met een missie, namelijk om '... de wortels van de oude dwaalleer die eventueel de kop weer opstaken stuk te trekken met zijn geestelijke ploeg en de harten van de gelovigen te bewateren met bewijzen van geloof.' De bisschop wilde dus de heidense gewoonten van de Friezen afzweren en ze eens en voor altijd bekeren tot het christendom. De expeditie was niet zonder gevaren, want op zijn tocht stuitten Radboud en zijn gevolg op heidense Vikingen. In een poging ze te bekeren werd de bisschop met de doodstraf bedreigd. Radboud sprak als vergelding de banvloek uit. Het oordeel van God was bitter, want vele Vikingen werden getroffen door kwalen en stierven aan de gevolgen daarvan.

15

DIANA SPIEKHOUT

Zo staat het beschreven in de *Vita Radbodi*, het leven van de heilige Radboud.¹ Een anonieme schrijver heeft dit vlak na de dood van de heilig verklaarde bisschop op schrift gesteld. Zo'n heiligenleven is in eerste instantie bedoeld om de lezer te inspireren ook een vroom christelijk leven te leiden. Het is dus niet een tekst die al te letterlijk moet worden genomen. Toch bevat het leven van Radboud waarheden, zoals we in de artikelen van dit boek zullen lezen. Want hoewel Frisia na de

Frankische verovering gekerstend was, hing niet direct elke Fries het christelijke geloof aan. De Friezen waren vanaf de vijfde eeuw vooral gericht op de kustgebieden langs de Noordzee.² In die tijd geloofden de Noordzeebewoners in goden als Odin en Thor en wisselden ze hun materiële cultuur uit [1]. Er wordt zelfs gesproken van een Noordzeecultuur. De komst van de Franken betekende niet meteen dat al deze eeuwenoude banden werden verbroken.

Welvarend wonen op een kwelder

In de tijd van de Vikingen, de periode rond 800 tot ongeveer 900, bestond het huidige, ingepolderde zeekleilandschap van Friesland uit uitgestrekte kweldervlakten. Deze kwelders waren begroeid met zoutplanten op de laagste stukken, maar op de hogere delen groeiden ook gewoon paardenbloemen en madeliefjes. Het landschap was doorsneden met kwelderkreken.

MANS SCHEPERS
PETER VOS

De hoog opgeslibde kwelders lagen het grootste deel van het jaar droog. Slechts enkele keren per jaar stroomden ze over, tijdens hoge stormvloed. Het lage deel van de kwelderkust, dat grensde aan de wadplaten en slikken van de Waddenzee, overstroomde bij springtij en storm wel vaker. De hoger gelegen kweldergebieden waren prima bewoonbaar, mits er een extra verhoging was aangebracht om gevrijwaard te blijven van de wateroverlast tijdens stormvloed. Een terphoging van ruim een meter was al voldoende. Doordat het stormwater zich over een grote vlakte kon uitspreiden, was de laag water die op de kwelder kwam te staan vrij dun.

Deze zogenoemde wateropzet boven het kwelderoppervlak bedroeg niet meer dan 50 tot 100 centimeter. In tijden dat de kwelders droog lagen, werden ze goed ontwaterd via natuurlijke kreken. Door het graven van sloten werd de ontwatering door de mens verder verbeterd. Het was dus zeker geen desolate en zoute moddervlakte waar het moeizaam vertoeven was. De kreken en sloten zorgden er ook voor dat het kweldergebied goed toegankelijk was over het water [13]. Via de Waddenzee en de waterverbindingen in de kwelders konden de Vikingen met hun schepen eenvoudig in het Noord-Nederlandse kustgebied doordringen.

GEOLOGISCHE ACHTERGROND EN VOORGESCHIEDENIS

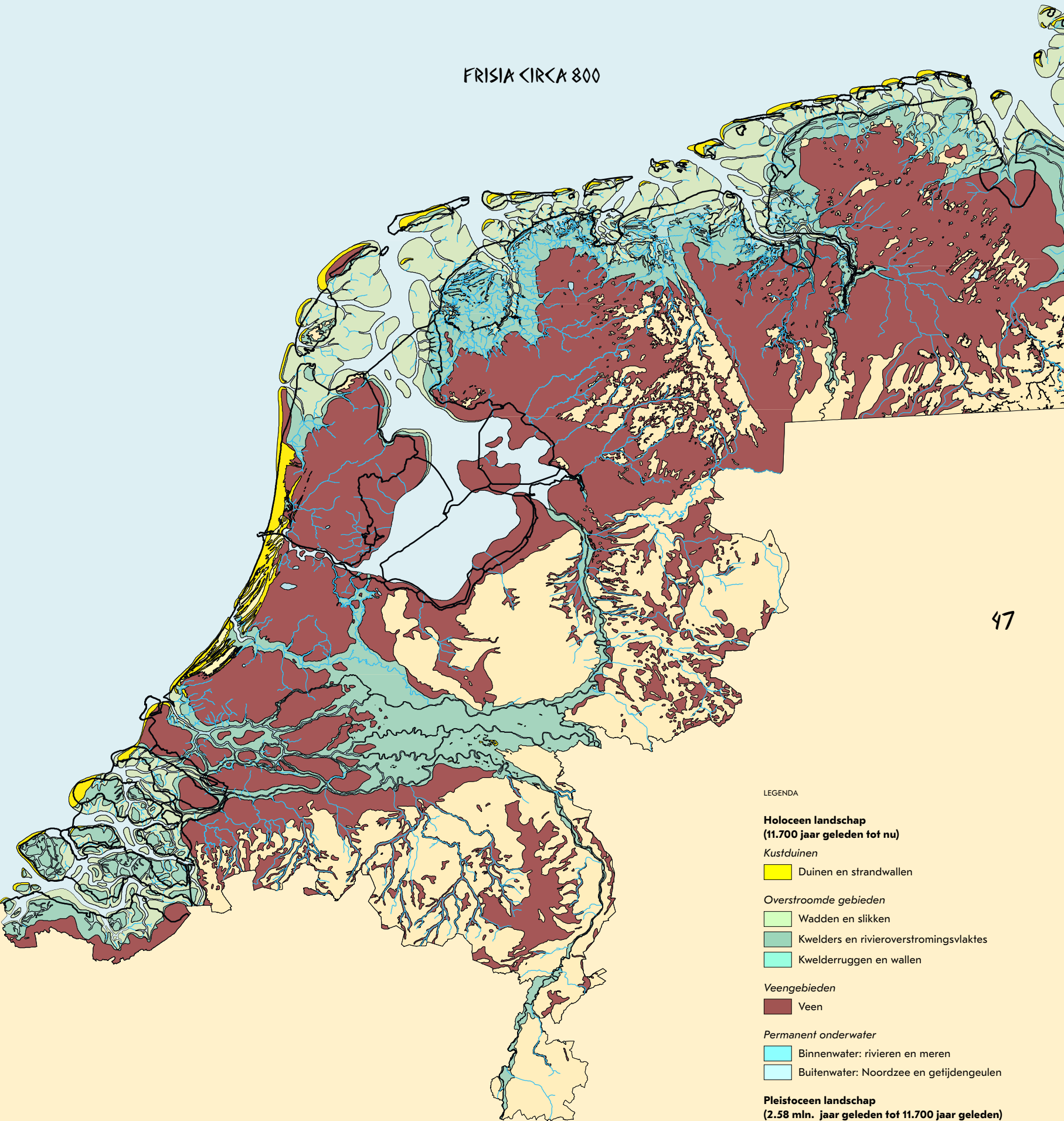
46

Dankzij het uitgebreide geologische en geoarcheologische onderzoek van de afgelopen 50 jaar is de ontstaans- en bewoningsgeschiedenis van het noordelijk kustgebied in grote lijnen goed bekend.¹ Tijdens de laatste ijstijd, het Weichselien, stond de zeespiegel meer dan 45 meter lager dan tegenwoordig. Een groot deel van de Noordzee lag droog. Zo'n 11.000 jaar terug veranderde deze situatie toen het op aarde warmer werd en grote hoeveelheden landijs aan de noord- en zuidpool begonnen te smelten. Dat leidde tot een snelle zeespiegelstijging, van rond een meter per eeuw. Het Noordzeegebied kwam onder water te staan en een paar duizend jaar later naderde de zee de Noord-Nederlandse kust. De doorgaande zeespiegelstijging had tot gevolg dat de rivierdalen van de riviertjes de Boorne, Hunze en Fivel verdrongen en veranderden in getijdenbekkens. Samen zouden die – als aaneengesloten systeem – de Waddenzee vormen. Ongeveer 4000 jaar geleden nam de stijging van de zeespiegel af en begon er in die getijdenbekkens opslibbing plaats te vinden, waardoor ze aan de landzijde verlandden: het begin van kweldervorming. In de bronstijd waren er al grote kwelderoppervlakken ontstaan die zich in de daaropvolgende ijzertijd en Romeinse tijd verder uitbreidden. In de vroege middeleeuwen – de tijd van de Vikingen – hadden de kwelders in het noorden van Nederland hun maximale omvang vrijwel bereikt [14].

In de laatste twee millennia bedroeg de stijging van de zeespiegel 5 tot 10 centimeter per eeuw. Ze werd vooral veroorzaakt door bodemdaling van het land. Maar de regionale veranderingen in het kustgebied werden niet zozeer door zeespiegelstijging veroorzaakt, als wel door de natuurlijke dynamiek van de getijdensystemen zelf en door de menselijke ingrepen in het landschap. Een voorbeeld van natuurlijke dynamiek is de vergroting van de Middellzee, die zo'n 3000 jaar geleden begon. Het Boorne-getijdensysteem in Westergo slibde in die tijd dicht vanwege de afnemende invloed van de zee. Aan de oostzijde nam de Middellzee de afwateringsfunctie van het achterland over en werd groter, waardoor de invloed van de zee daar juist toenam.

Menselijke factoren speelden ook een rol. De ontginningen en ontwatering van het kustveenlandschap – het veengebied dat zich had gevormd tussen de hogere zandgronden en de kweldergronden van de Waddenzee – leidde als gevolg van de ontwatering tot sterke bodemdaling. Aan de randen van het gebied raakte het veenbodemoppervlak bij stormen overstromd en, als gevolg daarvan, overslibd met kwelderlei. De menselijke ingrepen in het veenlandschap startten al in de late ijzertijd en Romeinse tijd. Ze werden minder in de volksverhuizingstijd, maar vonden weer op zeer grote schaal plaats vanaf de vroege middeleeuwen.

FRISIA CIRCA 800

47

LEGENDA

**Holoceen landschap
(11.700 jaar geleden tot nu)**

Kustduinen

Duinen en strandwallen

Overstroomde gebieden

Wadden en slikken

Kwelders en rivieroverstromingsvlaktes

Kwelderruggen en wallen

Veengebieden

Veen

Permanent onderwater

Binnenwater: rivieren en meren

Buitenwater: Noordzee en getijdengeulen

**Pleistocene landschap
(2.58 mln. jaar geleden tot 11.700 jaar geleden)**

Zandgronden

Hogere zandgronden

Symbolen

Huidige kustlijn

Kreeken en waterlopen

14

Reconstructie van het paleo-landschap van Nederland en het kustgebied van Noordwest-Duitsland rond 800 n. Chr.. Tussen het laag gelegen kustgebied en de hogere Pleistocene zandgronden had zich een enorm veengebied ontwikkeld dat tegenwoordig voor een groot deel is verdwenen. De kwelders in het kustgebied waren rond 800 nog onbedijkt. Kaart Peter Vos en Sieb de Vries, Geologische Dienst Nederland – TNO / Delfares, Utrecht

EEN WONDERLIJKE KEUZE?

Vanaf 600 voor Christus is er sprake van een terpenlandschap, dat een aantal keren per jaar geheel onder water komt te staan. Zo'n landschap brengt uitdagingen met zich mee als je er wilt wonen. Een bevolkingsgroep die zijn oog erop laat vallen, kan kiezen uit vier strategieën.

De eerste is om er toch maar van af te zien, als de balans tussen de voor- en nadelen na zorgvuldige overweging de verkeerde kant op slaat. Deze beslissing kan ook later alsnog genomen worden na een aantal succesvolle generaties, als de omstandigheden veranderd blijken te zijn.

Een tweede optie is periodiek gebruikmaken van het landschap, een zogenoemd *franshumance*-systeem.² Voor het terpengebied is dit een klassieke theorie voor de vroegste bewoning: de permanente bewoning zou voorafgegaan zijn door een periode met enkel zomerbeweiding, waarbij de bewoners in de wintermaanden uit het kweldergebied weg trokken naar de hoger gelegen zandgronden. Voor deze theorie is overigens nooit overtuigend bewijs gevonden.

Een derde tactiek is dat je je huis en omgeving aanpast aan de omstandigheden. Het duidelijkste voorbeeld hiervan in het terpengebied zijn de terpen zelf. Maar ook de veelvuldig aangetroffen sloten getuigen van het feit, dat de bewoners van het gebied zich inspanden om de gevolgen van wind en water op het landschap de baas te blijven. Je zou dit kunnen karakteriseren als adaptieve landschapsbeheersing: leven met de zee.

Dijken zijn een voorbeeld van de vierde strategie om in een uitdagend landschap te gaan wonen: het volledig veranderen van het (eco)systeem. De relatie van Nederlanders met het water wordt vaak besproken in termen van strijd – 'Dijken en terpen zijn gebouwd door den mensch, om te beschermen tegen den ouden vijand: het water van zee, wad of rivier', heette het een eeuw geleden³ – maar in feite getuigen de terpen van een wezenlijk andere filosofie dan dijken.⁴ Zeker in de eerste eeuwen van de bedijking ging dit echter nog veelvuldig mis, zodat men nog eeuwenlang doorging met uitbreiding,

ophoging en aanleg van terpen.⁵ De terpentijd moet dus beslist niet gezien worden als een voorfase van de bedijking. In wisselende dichtheden is het terpengebied bewoond geweest vanaf 600 voor de jaartelling tot aan de grote bedijkingen, doorgaans aangelegd zo rond het jaar 1000.⁶

Illustratief voor de eerste strategie is de vierde eeuw na Christus, toen de bewoningsdichtheid van het terpengebied sterk terugliep.⁷ Kennelijk koos een deel van de bevolking er destijds voor om te vertrekken. Als gevolg hiervan werden de afwateringssloten niet goed meer onderhouden, waardoor ze dichtslibden. Door de slechte drainage vernatte het gebied. Op sommige plekken trad zelfs veengroei op. In de vroege middeleeuwen werden grote delen van het kweldergebied opnieuw gekoloniseerd en ging men door met wonen op terpen. Ook de ontwatering werd weer ter hand genomen, zelfs in sterkere mate dan daarvoor.

Hoe leefden die mensen dan?

De bewoners van de kwelders waar de Vikingen landden, waren boeren. Natuurlijke bronnen waren hooguit een aanvulling op de producten van het boerenbedrijf.⁸ Dat is niet verwonderlijk. De kwelderbewoners kwamen uit een traditie van duizenden jaren van, voornamelijk, agrarisch bestaan. Dat betekent niet dat ze het bedrijf niet voortdurend aanpasten. Eén graansoort, gerst, ontwikkelde zich tot het belangrijkste gewas en bleef dat gedurende de hele terpentijd. Dit graan was goed bestand tegen de omstandigheden van akkerbouw aan de zilte kust. Ook tarwe was constant aanwezig, maar in kleinere hoeveelheden. De peulvrucht van de kwelder was de tuinboon; vlas en hennep leverden de vezels voor touw en kleding. De akkers waren niet aan de terp zelf gebonden, maar lagen hoog op de kwelder [16]. Recente en huidige experimenten laten zien dat kleine aanpassingen aan het landschap (met name gegraven sloten) en goed nadenken over de plek van de akkers grote invloed op het succes van verbouw kunnen hebben. De opbrengst van de akkers was een wezenlijke component van de voedselvoorziening, en er moeten dan ook behoorlijke oppervlaktes aan akkergrond gelegen hebben.

VEETEELT

Dat laat onverlet dat veeteelt de voornaamste reden was voor de kolonisatie van het eindeloze kweldergebied. Er graasden koeien en schapen; de schapen lager op de kwelders dan de koeien. In de zomermaanden zal er op grote afstand van de terp gegraasd zijn, waarschijnlijk zelfs op 'nieuwe' kwelderwallen waarop nog geen terpen gebouwd waren: seizoenbewoning binnen het terpengebied. De verhouding tussen runderen en schapen

verschilde per terp, en binnen één terp door de tijd heen. In Achlum bijvoorbeeld, waren runderen in de ijzertijd en Romeinse tijd duidelijk dominant, maar in de Merovingische en Karolingische periode hadden schapen de overhand.⁹ Natuurlijk werd vee gehouden voor vlees, melk, wol en huiden, maar ook de botten waren een belangrijk bijproduct van de veeteelt. De talloze voorwerpen uit been en gewei, die in de Friese terpen gevonden zijn, getuigen hiervan [15].¹⁰

15x (≈ voorwerp in tentoonstelling)
 Benen kammen uit het terpengebied van Frisia, in lengte variërend van 15 tot 23 cm,
 700-900. Fries Museum, Leeuwarden | Collectie Koninklijk Fries Genootschap

PRODUCTEN VAN DE KWELDER EN VAN ELDERS

Uiteraard was het niet zo, dat men niets uit de natuur haalde, maar de terpbewoners gingen niet ver de zee op. Gevist werd er in de waterlopen rond de terpen, bijvoorbeeld op bot, schar, en paling.¹¹ Met enige regelmaat worden in terpen (bewerkte) walvisbotten aangetroffen. Dit zijn geen resten van gejaagde dieren, maar van aangespoelde walvissen.¹² Minstens zo belangrijk als de ecologische producten van de kwelder, was de kwelder zelf. Met name in de vroege middeleeuwen nam het gebruik van zoden als bouw materiaal een vlucht. Waar we deze zoden in de voorgaande perioden voornamelijk aantreffen in kleine dijkjes en wanden van waterputten, worden er nu complete boerderijen van gebouwd. Het gereconstrueerde zodenhuis in Firdgum is hier een voorbeeld van [17].¹³ Een luxeproduct van de kwelder is zichtbaar in Wijnaldum. Een toename van resten van

weidevogels als grutto's en kemphanen rond de achtste eeuw getuigt van de ontwikkeling van complexe vangsttechnieken met klapnetten. Volgens recent onderzoek is de beschikbaarheid van deze nieuwe technieken mogelijk te koppelen aan de aanwezigheid van een lokale elite.¹⁴ De materiële cultuur van het terpengebied, zoals munten, natuursteen en import aardewerk, laten er geen misverstand over bestaan dat de bewoners niet geïsoleerd leefden van de wereld. Geïmporteerde voedselresten zijn echter schaars. Een vroegmiddeleeuwse wijnton uit Jelsum is een mooi voorbeeld van een overblijfsel van geïmporteerde wijn [18]. Druiven moeten de vroegmiddeleeuwse Fries niet onbekend zijn geweest, maar luxe waren ze zeker. Uit het gehele terpengebied is één vondst bekend van een druif die met zekerheid in deze periode gedateerd kan worden.

16
Het kwelderlandschap met hooiland en akkers. Detail terpen-
landschap in Vikingtijd (p. 8-9), Ulco Glimmerveen 2019

17
Reconstructie uit 2015 van een vroegmiddeleeuws
zodenhuis gebouwd te Firdgum.

52

18≈
Wijnton van eikenhout met hoepen van wilgentenen, gevonden in Jelsum, h. 188 en
Ø 80 cm, 750-800. Fries Museum, Leeuwarden | Collectie Koninklijk Fries Genootschap

19≈
Houfen schop gevonden in de terp van Mellema-State bij Oostrum in 1904, l. 49 cm,
700-900. Fries Museum, Leeuwarden | Collectie Koninklijk Fries Genootschap

HET AANZICHT VAN HET LANDSCHAP

Uit bovenstaande blijkt dat het terpenlandschap intensief bewoond en gebruikt werd. Dat vergde een behoorlijke inspanning. Een houten schop uit Oostrum is een tastbaar overblijfsel van het werk dat werd verzet [19]. Bij opgravingen bij Achlum bleken perceelssloten, kuilen en waterputten zich tot ver in de natuurlijke kwelder uit te strekken [20].¹⁵ De grote verscheidenheid aan activiteiten op de kwelder waren duidelijk zichtbaar in het landschap, zoals te zien is in de landschapsreconstructie [p. 8-9, 16].¹⁶ Van een natuurlijke kwelder met daarop een terp als een soort 'cultureel eiland' was dan ook beslist geen sprake. Op de hogere delen van de kwelder lagen

de akkers, de hooilanden en natuurlijk de terpen zelf. Daar rondom lagen de weidegronden.

Die drukte had gevolgen voor de eigendomsverhoudingen. Zeker op de hogere delen van de kwelder liep het dorpsgebied van de ene terp over in dat van de andere. Door perceelssloten was duidelijk welk land van wie was. Van een volstrekt egalitaire samenleving was dan ook geen sprake.¹⁷ Bezoekende (of plunderende?) volkeren van overzee zullen waarschijnlijk verrast zijn geweest door de vindingrijke en welvarende bevolking die ze in Friesland aantreffen.¹⁸

EEN VERDWAALDE KONING

Kees Veelenturf

UITGELICHT

In het voorjaar van 2019 kwam in het nieuws dat een familie in het Schotse Edinburgh een gesneden beeldje bezit dat op een veiling misschien wel een miljoen Britse ponden zou kunnen opbrengen. Het bedrag werd uiteindelijk 735.000 pond, nog steeds een fortuin. Het is dan ook een van de ontbrekende stukken van de *Lewis chessmen*. Dit zijn inmiddels wereldvermaarde, twaalfde-eeuwse schaakstukken die in 1831 aan de kust van het Schotse eiland Lewis werden aangetroffen. Het gaat om vier incomplete schaakspellen, die tegenwoordig verdeeld zijn over het British Museum in Londen en de National Museums of Scotland in Edinburgh. Deze uit walrusivoor gesneden Lewis chessmen zijn favorieten van het museumpubliek. Dat komt vooral door hun zeer aandoenlijke vormgeving. De opengesperde ogen, expressieve houdingen en gebaren en sprekende details trekken de aandacht.

Het Fries Museum bezit een verre neef van deze schaakstukken in de vorm van een eenzame koning. Hij werd in 1938 onder de drukkerij van de *Leeuwarder Courant* gevonden toen daar een fundament voor een nieuwe drukpers werd aangelegd. Deze koning is 20 à 30 millimeter kleiner dan zijn verwanten uit Lewis en minder vakkundig vervaardigd uit been of ivoor. Net als de Lewis-koningen zit deze vorst op een troon. Ook hij heeft zijn zwaard horizontaal voor zich op schoot, maar hiervan is het grootste deel verdwenen.

Op één zijde van de troon staan tekens, die men ooit op runen vond lijken. Wellicht vormen ze een merkteken met een voor ons onbekende functie.

Het is waarschijnlijk dat de schaakstukken uit Lewis werden vervaardigd in de Noorse stad Nidaros, tegenwoordig Trondheim. Of het Friese stuk daar ook vandaan komt, is moeilijk te zeggen. Het is in elk geval het product van een minder bedreven beeldsnijder, iemand die nog in de leer was of een wat amateuristische navolger. Het stuk kan dan ook buiten Noorwegen zijn gemaakt. De koning is vermoedelijk als enige onderdeel van een set hier verloren. Vergelijkbare schaakstukken werden in Friesland nooit meer aangetroffen.

De solitaire koning is een sprekende getuige van twee ontwikkelingen. Allereerst hoort hij bij de introductie van het schaakspel in het noorden van Europa, die plaatsvond in de late elfde eeuw of in de eerste helft van de twaalfde. Hierdoor zou het veel gespeelde, strategische bordspel *tafl* of *hnefatafl* aan populariteit inboeten, om in de meeste Noordse regio's zelfs te verdwijnen. Daarnaast zien we een metamorfose in de stilistische uitvoering van het snijwerk van de overgeleverde Scandinavische schaakstukken. De decoratiestijlen uit de Vikingtijd maakten plaats voor de romaanse stijl, de eerste werkelijk internationale kunststijl sinds de late oudheid, maar hier toch nog met een onmiskenbaar noords karakter.

